

СОЦІАЛЬНА АДАПТИВНІСТЬ У ОСІБ З РІЗНИМ ЛОКУСОМ КОНТРОЛЮ

У статті розглядаються дані теоретико-емпіричного дослідження адаптивності як стійкої властивості особистості в осіб з інтернальним та екстернальним локусом контролю. Встановлено наявність суттєвих відмінностей між цими групами як у рівневі розвитку адаптивності, так і в специфіці поєднання її формально-динамічних та якісних показників.

Ключові слова: адаптація до життєвих труднощів, адаптивність, структура адаптивності, локус контролю, інтернальний тип, екстернальний тип.

У сучасній психології загальноприйнятою є позиція відносно найсуттєвішої ролі когнітивних процесів у регуляції взаємодії суб'єкта з середовищем та забезпеченні адаптації людини (Дж. Гілфорд, М. Вертгеймер, Ж. Піаже, Р. Кеттелл, О. М. Леонт'єв, У. Найссер, С. Л. Рубінштейн та ін.). Саме когнітивні механізми беруть участь у формуванні концептуальної моделі реальної дійсності, за якою й відбудовується адаптаційний процес. Наукова рефлексія цього факту породжує активне його дослідження на емпіричному рівні (К. О. Альбуханова-Славська, 1994; Д. Н. Завалішина, 1998; О. О. Кочарян, 1986; Р. П. Мільруд, 1997; С. А. Шапкін, Л. Г. Дика, 1996 та ін.).

Одне з найбільш цікавих питань у вказаній проблематиці пов'язано із з'ясуванням параметрів когнітивної сфери, що визначають успішність адаптації особистості у важких життєвих ситуаціях, або у більш широкому контексті – адаптацію до життя. За думкою С. Кобейса та С. Мадді, до числа таких параметрів можна віднести контроль, що відображає в цілому переконаність особистості в можливості і своїй здатності контролювати події власного життя, переборювати важкі обставини [4]. Саме цей зміст і вкладається в поняття "локус контролю" (Дж. Роттер, 1966, 1975), що відображає узагальнене очікування індивіда того, що наслідки його дій залежать переважно від власних зусиль [8].

Традиційно адаптивне значення приписується внутрішньому локусу контролю (інтернальності), що передбачає переконання особистості в не випадковості її успіхів або невдач, залежних від компетентності, цілеспрямованості, рівня здібностей, які є закономірним результатом її діяльності. Дані літератури показують, що особистості з інтернальним локусом контролю характеризуються більш розвиненим потенціалом в переборюванні труднощів, стресостійкістю, ефективністю в діяльності, у стосунках з оточуючими і в житті взагалі. При цьому зовнішній локус контролю (екстернальний) пов'язується з дезадаптивністю, оскільки представляє такий характер атрибуції ситуації, який викликає пасивну поведінку, не спрямовану на протистояння складним обставинам, переборювання життєвих труднощів [8]. Проте в літературі представлені також дані про відносність адаптивного статусу інтернальності-екстернальності, який опосередковується іншими чинниками (соціальною роллю, професійним статусом, характером ситуації [1, 2, 5]).

Таким чином, наявні суперечливі погляди щодо ролі і характеру впливу інтернальності-екстернальності на результати адаптації особистості до життєвих труднощів. Також залишається нез'ясованим питання про механізми такого впливу, зокрема про особливості зв'язку локуса контролю з тими властивостями особистості, що визначають перебіг адаптаційних процесів та їх результат поза ситуативних чинників. До числа таких властивостей відноситься адаптивність.

У цьому дослідженні адаптивність розглядається як стійка властивість особистості, що характеризує здатність до внутрішніх (психологічних) і зовнішніх (поведінкових) перетворень, перебудов, спрямованих на збереження або відновлення рівноважних взаємин особистості з мікро- і макросоціальним середовищем при змінах у характеристиках цього середовища.

Особливості прояву адаптивності обумовлені структурою цієї властивості. Відповідно до положень континуально-ієрархічного підходу в дослідженні властивостей особистості (Саннікова О.П., 1996), адаптивність розглядається як багаторівневе цілісне утворення, що включає формально-динамічний, змістовно-особистісний та соціально-імперативний рівні. На формально-динамічному рівні адаптивність представлена показниками, що утворюють когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінковий компоненти. Індивідуально-психологічні особливості адаптивності визначаються як загальним рівнем її розвитку, так й специфікою комбінації показників її компонентів [6].

Можна передбачити, що саме через зв'язок з адаптивністю локус контролю певною мірою впливає на адаптацію особистості до життєвих труднощів, що відповідно позначається на таких її результатах, як ефективне протистояння стресовим ситуаціям та задоволеність життям. У диференційно-психологічному аспекті такий зв'язок виявляється через певну специфіку структури адаптивності у представників різних типів локусу контролю.

Емпіричне дослідження, спрямоване на визначення специфіки адаптивності у осіб з різним локусом контролю, реалізовано в три етапи. На першому – підготовчому – у відповідності до поставленої мети було проведено комплекс заходів організаційно-методичного характеру. Зокрема, відібрано необхідні психодіагностичні методики, до числа яких увійшли: Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю – шкала Дж. Роттера, Тест-опитувальник соціальної адаптивності (О.П. Саннікова, О.В. Кузнєцова). У вибірку дослідження увійшли 56 осіб – слухачів ФПО "Психологія" Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. На другому – діагностичному етапі дослідження – проведено необхідні вимірювальні процедури. На третьому етапі – аналітико-інтерпретаційному – отримано основні емпіричні результати з використанням методів кількісного та якісного аналізу даних, що дозволило розглянути особливості взаємозв'язку показників локусу контролю та адаптивності, а також описати профілі адаптивності в осіб з інтернальним та екстернальним типами локусу контролю.

Проведення діагностичних процедур та статистичної обробки отриманих даних здійснював слухач факультету післядипломної освіти "Психологія" О. В. Івлєв під час виконання завдань випускної роботи під нашим керівництвом.

Одним з завдань нашого дослідження є вивчення взаємозв'язків між показниками локусу контролю та адаптивності особистості, що розкриває характер взаємовпливів цих психологічних характеристик.

Вивчались наступні показники адаптивності: когнітивний компонент (ШОСС – широта охоплення сигналів соціума; ЛІСС – легкість розпізнавання та ієрархізації сигналів соціума; ТОСО – точність орієнтації в соціальних очікуваннях); емоційно-мотиваційний компонент (СЕП – стійкість емоційного переживання; ГЗ – готовність змінюватися); поведінковий компонент (ГПН – готовність до здійснення дій, спрямованих на переборення невдач; ГДМ – готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети); ПЗЗ – показник загальної задоволеності; ЗПА – загальний показник адаптивності.

Показники локусу контролю відображають два полюси одного континууму – екстернальність (Е) та інтернальність (І).

В результаті проведеного за допомогою комп'ютерної статистичної програми SPSS v 11.5 for Windows кореляційного аналізу отримані дані про закономірні зв'язки між досліджуваними показниками. Встановлено позитивні взаємозв'язки на високому 1% рівні статистичної значущості між показником інтернальності (І) та такими показниками адаптивності: легкість розпізнавання та ієрархізації сигналів соціума (ЛІСС); готовність до здійснення дій, спрямованих на переборення невдач (ГПН); готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети (ГДМ), загальний показник адаптивності (ЗПА).

Таким чином, загальна тенденція у взаємозв'язку досліджуваних характеристик прослідковується в тому, що інтернальність позитивно корелює з загальною адаптивністю та окремими показниками, що представляють її когнітивний та поведінковий компоненти. Екстернальність відповідно негативно пов'язана з тими ж показниками адаптивності. Отримані дані підтверджують теоретичні відомості про адаптивне значення активізації когнітивних механізмів пошуку та обробки інформації, постановки завдань та використання схем аналізу, а також про їх зв'язок зі спрямованістю поведінки на послідовне досягнення успіху у комплексі інтернальності [8].

На наступному етапі за допомогою методів якісного аналізу нами розглянуто психологічні характеристики соціальної адаптивності в осіб з різним локусом контролю.

На рис. 1 представлені профілі адаптивності у осіб з інтернальним та екстернальним локусом контролю.

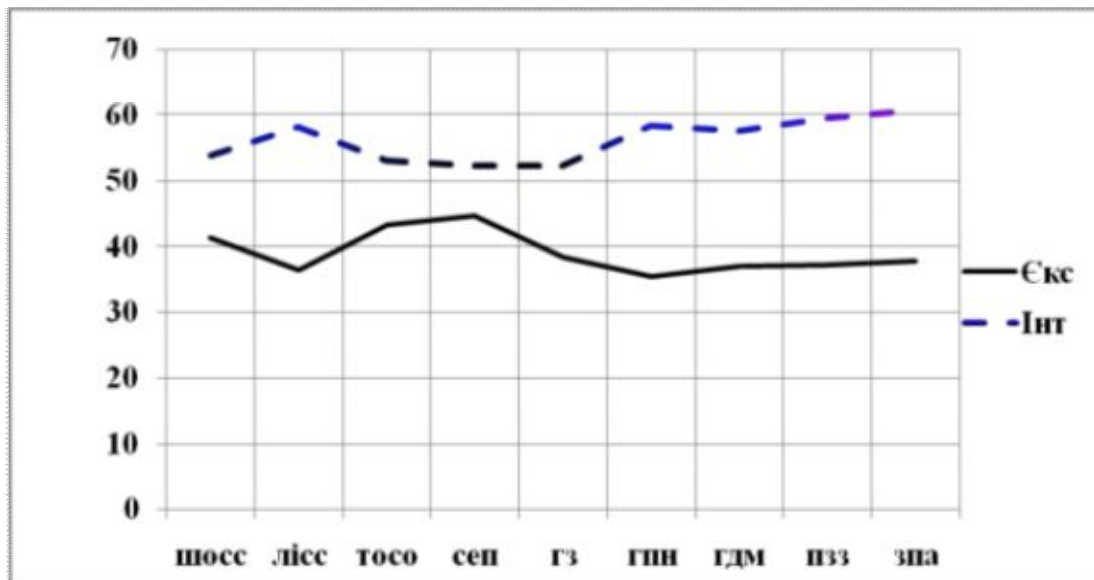

Рис. 1. Профілі адаптивності у осіб з різним локусом контролю

В графіку на вісі ОХ відмічено показники адаптивності, вісь ОУ відображає чисельні значення, виражені у процентилях. Зона від 0 до 25 процентилей відповідає першому кuartилу розподілу, що інтерпретується як вкрай низький ступінь вираженості ознаки, зона від 75 до 100 процентилей відповідає четвертому кuartилу, що інтерпретується як вкрай високі значення показника. Чим ближче до середньої лінії ряду (точка 50 процентилей) значення показника, тим у меншій мірі він є характерним для певної підвибірки. Таким чином, аналізуються тільки ті показники, що максимально відхиляються від середньої лінії ряду.

Характерною особливістю представленого графіка є те, що обидва профілі груп екстернальних та інтернальних розташовані дзеркально відносно один до одного, що вказує на протилежність характеристик адаптивності у їх представників.

Візуальний аналіз показує, що графік екстернальних розташований в зоні нижче середньої лінії ряду, що вказує на знижений рівень адаптивності по всіх показниках. Натомість графік інтернальних розташований у площині достатньо виражених значень, що вказує на розвиненість адаптивності в цілому як властивості та окремих її показників у цій групі осіб. Ці факти підтверджуються даними аналізу статистично значущих відмінностей (за t-критерієм Ст'юдента) між показниками: легкість розпізнавання та ієрархізації сигналів соціума (ЛІСС); готовність до здійснення дій, спрямованих на переборення невдач (ГПН); готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети (ГДМ), показник загальної задоволеності життям (ПЗЗ), загальний показник адаптивності (ЗПА), які значно перевищують в

групі інтерналів ($p < 0,05$).

Як вже було вказано, в аналізі профілів найбільш значущими є дані про крайні точки графіку, тобто про ті показники, що найбільшою мірою відхиляються від середньої лінії ряду. Саме вони свідчать про домінування в психологічному портреті представників тієї або іншої групи певних тенденцій, що й дає можливість скласти психологічні характеристики адаптивності у екстерналів та інтерналів.

У табл. 1 представлені дані про найбільш виражені показники адаптивності в кожному з профілів. Показники в таблиці вказані в порядку ранжування. Індеси свідчать про те, до якого полюсу (позитивного чи негативного) наближається значення показника, що відповідно відображається й у психологічній характеристиці певної групи.

Аналіз загальної тенденції розподілу показників адаптивності по групах вказує на домінування адаптивності, предстаної її когнітивними та поведінковими формами, у групі осіб з інтервальним локусом контролю, що відповідає результатам попередньо проведеного кореляційного аналізу та знаходить своє підтвердження та пояснення у психологічній літературі.

Таблиця 1

*Найбільш виражені показники адаптивності в групах
з різним локусом контролю*

Ранг	Інтернальний тип	Екстернальний тип
1	ЗПА ⁺	ЛІСС ⁻
2	ПЗЗ ⁺	ГПН ⁻
3	ГПН ⁺	ГЗ ⁻
4	ЛІСС ⁺	ПЗЗ ⁻
5	ГДМ ⁺	ЗПА ⁻

За отриманими даними, особистість з **інтернальним типом** локуса контролю відзначається вираженою адаптивністю (ЗПА⁺), тобто схильністю швидко пристосовуватися у нових умовах, незвичайних та невизначених ситуаціях. Такі особистості здатні гнучко змінювати власні стани, модифікувати поведінку задля відновлення балансу у системі відносин з середовищем. З одного боку, інтернали здатні пристосовуватися та діяти в різних ситуаціях найбільш ефективно та адекватно завдяки розвиненій адаптивності, з іншого боку, ці особистості упевнені, що їх досягнення та успіхи є результатом власної активності, реалізації здібностей та цілеспрямованої діяльності. За даними К. Муздибаєва (1983), існує позитивна кореляція між інтернальністю та наявністю сенсу життя: чим більше суб'єкт вірить у те, що в житті все залежить від власних зусиль, тим більшою мірою він знаходить сенс та цілі [3]. Саме це дає змогу інтерналам бути задоволеними життям у цілому, упевненими в особистісному психологічному благополуччі, відчувати гармонійність та цілісність власного життєвого шляху (ПЗЗ⁺). Навіть невдачі, які зустрічаються на життєвому шляху, не завдають розпачу, а навпаки спонукають особистість до рішучих дій, спрямованих на подолання кризових ситуацій та пошук відповідей на виникаючі запитання (ГПН⁺). У цьому безпосередньо виявляється той характерний для інтерналів тип атрибуції виникаючої ситуації, що стимулює до власних активних дій. Така орієнтація на самостійний пошук шляхів подолання труднощів зумовлює й схильність інтерналів до ґрунтовного аналізу адаптаційної ситуації, їх здатність до ієрархізації сигналів соціума, вміння виділяти серед них головні чинники та приймати правильне рішення в складних ситуаціях (ЛІСС⁺). Цих особистостей характеризує також спрямованість на досягнення мети та готовність діяти рішуче та конструктивно (ГДМ⁺). Реалізація поставлених цілей з постійним врахуванням мінливої ситуації для інтерналів є життєвою необхідністю, де поразки не стають нездоланною прірвою, а навпаки переходять в досвід, який потім активно використовується.

Таким чином, висока пристовницька активність інтерналів спрямовується не на пасивне прийняття ситуації, а на її осмислення та здійснення конструктивних дій з перетворення життєвих обставин або з самозмінювання.

Екстернальний тип особистості характеризується наявністю протилежних якостей. Особистості цього типу відчувають утруднення в оцінці мінливих обставин, схильні фіксуватися на другорядних стимулах, загалом не здатні визначати головні аспекти в адаптаційній ситуації, що посилює відчуття її невизначеності, неструктурованості (ЛІСС⁻). Все це не дає можливість адекватно оцінити події, життєві обставини та скласти послідовний план дій. Швидко втрачають пріоритетні напрямки вирішення складних ситуацій. Приймаючи до уваги властивий екстерналам спосіб атрибування ситуації як такої, що залежить від зовнішніх чинників, закономірними є отримані дані про низький ступінь готовності до здійснення конструктивних дій з переборення невдач (ГПН⁻). Зрозуміло, що в адаптаційній ситуації, яка пов'язана з ломкою звичних стереотипів та вимагає певних дій, екстернали виявляють пасивність та бездіяльність. Як правило, екстернали є консерваторами і не прагнуть до кардинальних змін, їх влаштовує звичне оточення, стереотипна діяльність. Вони не схильні змінювати устрій свого життя, уникають нових ситуацій, виявляють настороженість по відношенню до будь-яких перетворень, болісно їх переживають (ГЗ⁻). Пасивний спосіб життя не дає змогу досягнення бажаних цілей, а ті успіхи, що є в житті екстерналів інтерпретуються як випадковий результат, не залежний від власних сил та якостей особистості. Саме це пояснює наявність відчуття загального незадоволення життям (ПЗЗ⁻) особистості екстернального типу. У літературі вказується також, що таке незадоволення життям або конкретними його обставинами є формою демонстрації, екстернали часто плекають негативні аспекти свого існування, щоб тим самим забезпечити себе звичне задоволення певних моральних і матеріальних потреб, добитися "пільгових" відносин з оточуючими людьми [7].

Із вищевказаної характеристики ми бачимо, що адаптивність у екстерналів має низькі значення, а це, у свою

чергу, стає на перешкоді активній соціальній позиції даної особистості. В цілому вони схильні зазнавати труднощі в адаптації до нових, змінених умов, що особливо яскраво проявляється у складні моменти життя (ЗПА⁻).

Таким чином, доведено, що особистості з різним типом локусу контролю характеризуються певними особливостями адаптивності, що проявляється як у рівневі її розвитку, так і в якісній специфіці, тобто своєрідному сполученні її показників. Встановлені факти показують, що особистості з інтернальним локусом контролю характеризуються вираженою загальною адаптивністю, а особистості з екстернальним типом контролю – неадаптивністю. Саме це пояснює, що екстернали, не маючи достатньою мірою розвинених адаптивних здібностей, вдаються до здійснення таких психологічних дій, пошуку такої інтерпретації подій, яка б дозволила адаптуватися до складної ситуації, досягти внутрішнього комфорту та заспокоєння, наприклад, перекладання відповідальності, покладання на авторитетів, впливових осіб, визнання в якості головних діючих чинників у ситуації некерованих сил. Таким чином, формування екстернальності як когнітивного стилю та риси особистості можна розглядати як ефект дії механізмів психологічного захисту при недостатній адаптивності особистості, і навпаки розвиток екстернальності обмежує її адаптивність, налагаючи певні рамки в аналізі ситуації та стримуючи активність у її переборюванні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений / Л.Я. Гозман. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 175 с.
2. Землякова Т.В. Эмоциональный фактор в структуре процесса адаптации: автореф. дис. канд. психол. н. / Т.В. Землякова. – К., 1996. – 21 с.
3. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л., 1983.
4. Леонтьев Д.А. Тест жизнестойкости / Д.А. Леонтьев, Е.И. Рассказова. – М.: Смысл, 2006. – 63 с.
5. Реан А. А. Психология адаптации личности / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2008. – 479 с.
6. Санникова О. П. Адаптивность личности: Монография / Санникова О. П., Кузнецова О. В. – Одеса: Издатель Н. П. Черкасов, 2009. – 258 с.
7. Фернхем А. Личность и социальное поведение / А. Фернхем, П. Хейвен. – СПб.: Питер, 2001. – 368 с.
8. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер, 2002. – 608 с.

Подано до редакції 19.09.2011